

Hoofd, hart en handen

Johann Heinrich Pestalozzi

Gerrit Beunk

Dit materiaal is onderdeel van het compendium christelijk leraarschap dat samengesteld is door het lectoraat Christelijk leraarschap van Driestar hogeschool. Zie ook www.christelijkleraarschap.nl.

Samenvatting	Een artikel over Pestalozzi, een van de grondleggers van de hedendaagse pedagogiek. Pestalozzi wil onderwijs voor iedereen en pleit voor een kindgerichte benadering. Onderwijs moet zich richten op de hele persoon met hoofd, hart en handen. Met reflectievragen.
Bronvermelding	Beunk, G. (2014) Hoofd, hart en handen. In Vitale idealen, voorbeeldige praktijken II (pp. 90-105). Buijten & Schipperheijn Amsterdam.
Thema *	Inspiratiebronnen
Gebruik **	Hoofd
Plaatsingsdatum	2014
Gerelateerde artikelen	n.v.t.
Trefwoorden	Natuurlijk leren, kindgericht, speciaal onderwijs

* In het compendium wordt al het materiaal verdeeld over de acht thema's van christelijk leraarschap: *onderwijs, inspiratiebronnen, leraar, leerling, leerstof, didactiek, schoolteam, leidinggevenden*.

** Het materiaal kan gebruikt worden als onderbouwing en visievorming (*hoofd*), bezinning en reflectie (*hart*) of biedt concrete handreikingen en voorbeelden (*handen*).

Uit "Die großen Deutschen im Bilde" (1936) door Michael Schönlitzner
en geschilderd door Friedrich Gustav Schöner (1774-1841)

Hoofdstuk 6

Hoofd, hart en handen

Johann Heinrich Pestalozzi

Gerrit Beunk

‘Grote opvoeder der mensheid’ noemde de Nederlandse pedagogiekleraar Huijts Pestalozzi (1746-1827) in zijn boek over deze Zwitserse pedagoog. Na ruim twee en een halve eeuw is zijn naam in het onderwijs in Nederland verwaaid door de wind der tijden, maar zijn gedachtegoed niet. Pestalozzi wordt vaak gezien als een van de grondleggers van de hedendaagse pedagogiek. Hij wilde onderwijs voor iedereen en pleitte daarbij voor een kindgerichte benadering. De natuurlijke ontwikkeling van het kind was voor hem uitgangspunt en daar wilde hij met zijn lesstof dan ook op aansluiten. Pestalozzi pleitte voor ‘menselijk onderwijs’, dat wil zeggen tegemoet komen aan de hele persoon met hoofd, hart en handen. Daarom had hij ook aandacht voor de emotionele en morele aspecten van de ontwikkeling van kinderen. Hij wilde vooral zoveel mogelijk aanschouwelijk onderwijs. En met die ideeën blijft hij ook voor leraren van de eenentwintigste eeuw inspirerend. Zijn leven was zijn werken. Daarom volgen we hem gedurende zijn turbulente leven in het Zwitserland van de 18^e eeuw.

Pestalozzi’s jeugd en jonge jaren

Johann Heinrich Pestalozzi werd geboren op 12 januari 1746 in Zürich als zoon van een wond- en oogarts. Toen Johann Heinrich nog maar vijf jaar oud was, stierf zijn vader. Het gezin was niet rijk en zijn moeder moest daarom haar uiterste best doen om rond te komen. Vader Pestalozzi had op zijn sterfbed aan de dienstbode gevraagd om zijn vrouw te blijven steunen. En Barbara Schmid was heel trouw. Samen met moeder was zij loyaal aan dat wat vader op zijn sterfbed had gezegd: ‘Zoek je geluk in de stille huiselijke kring.’ Dat betekende dat Johann Heinrich niet vaak met andere jongeren omging. Hij leerde ook niet om buiten te spelen. Later schreef hij zelf: *‘In mijn tienerjaren mislukte me alles in de groei tot een goede burger. Ik werd bewaakt als een*

schaap, dat niet uit de stal mag. Ik heb nog nooit met jongens van mijn leeftijd op straat doorgebracht. Ik wist niets van hun spel en van hun geheimen. Zo leek ik in hun midden onhandig en zelfs belachelijk. Ik kreeg de bijnaam 'Heiri Wunderli uit Thorlicken'. Het is duidelijk dat de jonge Johann Heinrich last had van de situatie thuis en dat heeft doorgewerkt in z'n pedagogische ideeën. In zijn scholen heeft hij de jeugd juist de ruimte gegeven om zich ook lichamelijk te ontplooien.

Hoewel niet rijk behoorde de familie wel tot de gegoede burgerij van Zürich. Daarom zorgde het stadsbestuur voor onderwijs voor de kinderen uit het gezin en ook Johann Heinrich ging naar school. Na de zogenaamde Duitse School mocht hij in 1754 naar de Latijnse School. Ondertussen ging hij ook naar het Collegium Carolinum, waar hij de oude talen leerde. Die school heeft hij niet afgemaakt, maar hij heeft er wel leren discussiëren en debatteren onder leiding van de beroemde professoren Bodmer (1698 - 1783) en Breitingen (1701 - 1776). Waarden als onafhankelijkheid, zelfstandigheid, weldadigheid, opofferingsgezindheid en vaderlandsliefde vormden de kern van zijn opleiding. Later, bij onderhandelingen met regeringen en stadbesturen, heeft hij daar veel voordeel van gehad. De jonge Pestalozzi was een goede leerling, hoewel hij veel moeite had met spelling. Zelf zegt hij: *'Ik leerde graag, en omdat ik mij ook voor al het andere ongeschikt voelde, deed ik ook niets dan leren.'* (Pestalozzi Sämtliche Werke 29:104)

Sociale beweging en democratische idealen

Hij leerde niet alleen op school, maar ook van zijn opa Andreas Pestalozzi die dominee was in het dorpje Höngg bij Zürich. Die leerde hem dat de platelandsbevolking arm was en bleef als men ze niet leerde zich op te werken. Dit principe is sterk van invloed geweest op zijn denken. Pestalozzi bracht dat namelijk in verband met de ideeën en praktijken van Bodmer. Die werkte zelfs na schooltijd met de jongelui aan hun ontwikkeling en Pestalozzi heeft daar zijn leven lang een voorbeeld aan genomen.

Professor Bodmer hield in het gildehuis van de leerlooiers bijeenkomsten voor studenten. De groep die daar bij elkaar kwam heette officieel het *Helvetisch Geschellschaft zur Gerwe*, maar werd in de wandelgangen de Patriottenbond genoemd. De overheid van de stad, onder invloed van een aantal vooraanstaande families, was er niet zo mee ingenomen. De ideeën die daar verkondigd werden, waren te progressief en zouden verreregaande gevolgen kunnen hebben. Weliswaar was er niet rechtstreeks invloed op de overheid, maar de jongeren werden volgens het stadsbestuur gevoed door een verkeerde geest.

Pestalozzi was en bleef een trouw lid. Samen met de andere leden las hij met veel enthousiasme de geschriften van Jean-Jacques Rousseau (1712 - 1778): *Du contrat social ou principes du droit politique* en *Emile ou De l'éducation*. De studenten spraken daar uren over en zo ontstond bij Pestalozzi en zijn kameraden een democratische droom.

De Patriottenbond had ook een eigen tijdschrift: *Der Erinnerer*. Pestalozzi publiceerde zijn eerste aforismen (korte, niet samenhangende uitspraken) in dat blad. De aforismen waren vooral bedoeld om de boeren een hart onder de riem te steken. Zo begon zijn schrijverscarrière. In hetzelfde blad pleitte hij voor opvoedkundige handreikingen aan iedereen. Hij schrijft: *'Zelfs voor de eenvoudigste burgers en boeren zijn ze bruikbaar.'* Politieke onderwerpen werden door de Patriottenbond behandeld in het *Lindauer Journal*, omdat die onderwerpen niet in *Der Innerer* beschreven mochten worden. Pestalozzi heeft, anoniem, twee artikelen geschreven in dat journal. Zijn eerste artikel is een vertaling van de Olyntische rede van Demosthenes uit 351 voor Christus. De rede was gericht tegen de graaicultuur van de bestuurders die volgens Demosthenes de ondergang was van Athene. Daarna vertaalde Pestalozzi de geschiedenis van koning Agis IV. De grondgedachte van deze artikelen was dat de ongelijkheid tussen burgers de oorzaak van de ondergang van iedere staat is. Beide artikelen stelden daarmee maatschappelijke misstanden in de tijd van Pestalozzi aan de orde, speciaal de onderdrukking van de plattelandsbevolking door de stedelijke aristocratie.

Pestalozzi's vriend, de theoloog Müller, schreef in 1767 naar aanleiding van de verbanning van J.J. Rousseau uit Genève het zogenaamde *Bauerngespräch*. De regering van Zürich dacht dat dit anoniem geschreven stuk een samenzwering tegen de staat was. Het deed zoveel stof opwaaien dat Pestalozzi Müller adviseerde om zich als schrijver bekend te maken. Müller gaf zich aan bij de regering, maar hij vluchtte gelijk naar het buitenland. Toen werd Pestalozzi opgepakt omdat men vermoedde dat hij in de vlucht had bemiddeld. Drie dagen later kwam hij wegens gebrek aan bewijs weer vrij. De Patriotten, en dus ook Pestalozzi, moesten daarop alle activiteiten staken anders zouden ze hun burgerrechten verliezen.

Van verliefde politicus tot geïnspireerde landbouwer

Pestalozzi verliet in hetzelfde jaar 1767 de politiek en ging zich bezighouden met de landbouw. Door de denkbeelden van Rousseau – waarin de ontaarde cultuur werd verworpen en de natuur verheerlijkt – werd Pestalozzi geïnspireerd om naar buiten te trekken en samen met de boeren op het land te gaan werken.

Hij was inmiddels twintig jaar oud en hij werd verliefd op Anna Schulthess. Toen Anna's ouders echter hoorden welke revolutionaire ideeën hij had, gooiden ze hem het huis uit. Maar liefde laat zich niet dwingen en Pestalozzi en Anna bleven elkaar bijna dagelijks schrijven. In het boek *Meine getreue Schulthess* zijn ze bewaard gebleven: *'Gütiger Himmel, stehe mir bei, mit Gelassenheit die wichtige Antwort zu erwarten. Und Sie, beste Schulthess! Eilen Sie, mich mir selbst wieder zu schenken. O Stunden, Augenblicke zwischen der Entscheidung! Mein Herz klopft; wie werde ich sie ertragen. Mein Glück, meine Ruhe, die Zukunft, ich, ich ganz, hänge von dieser Antwort ab. Eilen Sie, ich bitte Sie auf den Knien, zu antworten Ihrem P.'* (Schifferli 1996)

Vrienden en broers van Anna en Johann zorgden voor de bezorging van de brieven en na 468 brieven die hun hartstochtelijke liefde beschreven kwam op 19 augustus 1767 de laatste, verlossende brief en gingen de ouders van Anna schoorvoetend akkoord met een verloving. Voorwaarde was wel dat Pestalozzi op eigen benen moest staan. Hij ging hiervoor in de leer bij Tschiffeli, een boer die een groot landgoed bezat dat hij had gekocht om zijn idealen te verwezenlijken. Pestalozzi wilde bij hem met de landbouw vertrouwd raken. Met geleend geld kocht hij vervolgens in 1768 een landgoed bij Brugg en bouwde daarop een huis: de Neuhof. Met deze boerderij wilde hij aan zijn schoonouders bewijzen dat hij Anna waard was. Pestalozzi en Anna trouwden in stilte op 30 september 1769 en gingen tijdelijk wonen in Müligen. Ondertussen werd hun bedrijf in gereedheid gebracht en in het voorjaar van 1771 betrokken ze samen de Neuhof.

De periode Neuhof

Eerste periode: het boerendebacle 1769 - 1774

Pestalozzi begon met veel enthousiasme, maar al gauw bleek dat het boerenleven moeilijker was dan hij had voorzien. Door zijn naïeve vertrouwen in mensen kwam hij soms bedrogen uit. Voor Anna was dat niet altijd eenvoudig, maar zij bleef hem in alles trouw tot haar dood. Naast de algehele malaise in de landbouw waren er diverse andere omstandigheden die bijdroegen aan de mislukking van dit experiment. Reden om een nieuwe richting in te slaan.

Tweede periode: een gasthuis voor de armen 1774 - 1780

Op 19 augustus 1770 werd Pestalozzi's zoon Hans Jacob geboren. Pestalozzi was sterk bezig met de opvoeding van zijn zoon, die hij vaak Jacques of Jacqueli noemde. Hij schreef in het *Schweizerblatt* twee artikelen over de pedagogische denkbeelden die hij bij de opvoeding van Hans Jacob toepaste. Het enige opvoedkundige werk dat hij daarvoor gelezen had, was van Rousseau.

Hij bewonderde diens ideeën, maar hij volgde hem niet blindelings.

De mislukking van zijn landbouwonderneming en zijn liefde voor de eenvoudige plattelandsbevolking brachten hem op het idee om een opvanghuis voor armen te vestigen in de Neuhof. Zijn toenemende pedagogische interesse nam hij daarin mee. Hij wilde dus een boerderij voor arme kinderen die daar hun opvoeding kregen. Als dat eenmaal zou lopen, zou het boerenbedrijf ook wel weer gezond worden. De raad van Basel en landvoogd Niklaus Emanuel Tscharner steunden hem bij zijn plannen. In 1774 begon hij dan ook met groot elan. Vanaf dat moment werd Pestalozzi de pedagoog van ‘vergeten kinderen.’ Daarbij dacht hij aan kinderen die een zwervend bestaan leidden. Hij zag achtergelaten kinderen die moesten stelen om te overleven. Hij wilde er zijn voor meisjes die zonder hulp en leiding voorbestemd waren voor een armoedig en ongetrouwd bestaan. Al deze verloren kinderen wilde hij van de ondergang redden en opvoeden tot een nuttig en werkzaam leven.

Pestalozzi schreef een opvoedingsplan om de ‘vergeten kinderen’ te leren werken. Dat plan bevatte naast lezen, schrijven, rekenen en godsdienst ook onderwijs in het werk van dagloners, het verbouwen van voedingsgewassen en groentesoorten en het planten en verzorgen van fruitbomen. Voor de meisjes richtte hij zich vooral op huishoudelijk werk en daarnaast op het spinnen van katoen. Hieruit blijkt dat Pestalozzi een ander standpunt innam dan Rousseau. Terwijl Rousseau zei dat de arme geen opvoeding nodig heeft en de omstandigheden hem moeten leiden, stelde Pestalozzi dat armen opgevoed moeten worden om ze te leren zich te ontwikkelen. Pestalozzi wilde dat ze zich ontplooiden en ontwikkelden. In zijn *Zuverlässige Nachricht von der Erziehungs-Anstalt armer Kinder des Herrn Pestalozzi im Neuhof bei Birr* (PSW 1:182) schreef hij over zijn gevoelens voor de arme kinderen en zijn onverwoestbaar vertrouwen in het goede dat in ieder mens zit. Maar dat was niet genoeg om de Neuhof overeind te houden. Pestalozzi moest het experiment opgeven.

Auteur van volkspedagogiek 1780-1798

Op aandringen van vrienden ging Pestalozzi schrijven over volksoepvoeding. Zijn hoofddoel was mensen de ogen te openen voor de misstanden in de samenleving en ze de weg naar verbetering van hun levensstandaard te wijzen. Zo schreef hij *Lienhard und Gertrud, ein Buch für das Volk*, een vierdelige roman over een plattelandsdorp waar de bevolking er slecht aan toe is. Waardoor is het fout gegaan in het dorp Bonnal en wat kan er gedaan worden om de situatie te verbeteren? Pestalozzi gebruikte de personages in het boek om de kracht (en de dwaasheid) van bijgeloof onder de aandacht te brengen.

Ook de aantrekkingskracht van macht passeerde de revue. Zonder te preken formuleerde Pestalozzi zijn doel: de mensen te laten zien wat er goed en wat er verkeerd is in hun leven. Als mensen weten wie en wat ze zijn, kunnen ze ook zichzelf opwerken als dat nodig is.

Johann Heinrich Pestalozzi schreef meer dan zestig werken, onder andere tegen de steeds toenemende onzedelijkheid waardoor ongewenste kinderen geboren werden, die daarna op soms gruwelijke wijze gedood werden. Pestalozzi wees erop dat het bestrijden van dit kwaad achteraf niet genoeg is maar dat in de opvoeding de seksualiteit ter sprake moet komen.

Pedagogische uitgangspunten

Welke uitgangspunten van godsdienst en pedagogiek hanteerde Pestalozzi in die werken over volkspedagogiek? In *Ein Schweizer Blatt*, een wekelijks verschijnend tijdschrift dat Pestalozzi in 1782 uitgaf, beschreef hij ze. Hij schreef beeldend: *‘Het geloof in God is op aarde zo verschillend als de lucht en het voedsel van haar geslachten. Hoe verschillend u de Heere ook dient, u dient Hem steeds goed als u kinderen blijft van de Vader en van elkaar houdt en elkaar helpt. (...) De kern van de godsdienst is de liefde, waaruit het ware geloof zich vormt. (...) Wat is de mens zonder God? (...) De zegen van het leven ontvangt u, als u God vreest en in het uur van de dood ziet u de hemel en de aarde voor u geschapen.’*

Twee pedagogische factoren onderscheidde Pestalozzi. De eerste factor is die van de lichamelijke conditie die de grondslag is voor de ontwikkeling van krachten. Deze krachten geven mensen het dubbele fundament van alle menselijke wijsheid en deugd. Dat fundament bestaat uit dankbaarheid en liefde die de basis zijn om goed te kunnen werken.

De tweede factor is meedoen met huisarbeid. Hoewel andere opvoeders kinderen juist veel vrijheid wilden geven om te kunnen spelen, meende Pestalozzi dat ze eerst thuis moeten meehelpen en dan pas mogen spelen. Hij vond dat kinderen daarmee hun concentratie vergroten, hun beoordelingsvermogen oefenen en respect ontwikkelen.

Nog vele boeken volgden. Met betrekking tot zijn pedagogische ideeën moet hier zijn *ABC der Anschauung* genoemd worden. Als didactisch uitgangspunt gebruikte hij daarin het observeren. In het *ABC* schreef hij onder andere fabels en vertellingen om kinderen dichter bij de kunst van het observeren te brengen. Observeren zoals de mensenschilder, een van de figuren uit het boek: *‘...Hij stond daar; ze drongen om hem heen en één zei: ‘U bent dus onze schilder geworden? U had beter onze schoenmaker kunnen worden.’ Hij antwoordde hem: ik zou jullie gemaakt hebben, ik zou stenen voor jullie gedragen hebben, ik zou voor jullie gestorven zijn, maar jullie zijn niet van mij gediend en dus blijft mij niets anders over in gedwongen leegheid en vertrappt be-*

staan dan schilderen te leren.’ Het goed aanleren van het schrift, bijvoorbeeld, had voor Pestalozzi alles te maken met de kunst van het observeren.

De fabel van de oude toren 1823 (nr. 34)

Een oude toren dreigde in te storten: dagelijks vielen er grote en kleine stenen vanaf. De eigenaar was terneergeslagen omdat hij niet langer de slechte staat van de oude toren kon verbergen. Hij liet 's avonds de arme bewoners alle stenen die er vanaf gevallen waren weer oprapen. Ze werden opgestapeld tegen de oude muren. Een buurman die het zag, zei tegen hem: 'Daarmee kun je niet voorkomen, dat de toren eenmaal gaat omvallen.' De eigenaar antwoordde: 'Dat weet ik ook wel, maar ik moet de grond rondom de toren toch wel opgeruimd houden.' De buurman antwoordde: 'Dat zal je toch niet helpen om de toren te behouden.' 'Dat weet ik ook heel goed,' zei de eigenaar, 'maar zwijg er alsjeblieft over en plaag me niet met mijn vervallen toren. Ik ben tevreden als niemand ziet dat hij op instorten staat.' Toen zweeg de buurman en keek medelijdend naar de toren. Hij begreep het standpunt en zei toen: 'Ik ben tevreden als ik kan doen wat ik wil want dan ziet niemand mijn gebrek. Vraag mij niet wie de bezitter van deze oude toren zou willen worden. Al zou je me een enorme fooi geven – ik kan het je niet vertellen.' (Vertaling en bewerking: G.J. Beunk)

Vader der wezen in Stanz 1798 - 1999

Tegen alle verwachtingen in kreeg Pestalozzi uiteindelijk toch de ruimte om zijn ideeën over de verbetering van de volksopvoeding te ontplooiën. In september 1798 diende hij een plan in voor een armen- en industrieschool. Minister Philipp Albert Stapfer (1766 -1840) steunde hem krachtig bij zijn plannen en Pestalozzi stichtte een weeshuis in Stanz, een kleine stad ten zuiden van het Vierwoudstedenmeer. De plaats had door de verwoesting van de Fransen revolutionairen veel schade opgelopen en er liepen, mede als gevolg van die Franse invasie, veel wezen rond.

Pestalozzi geloofde er stellig in dat zijn plannen dit keer zouden slagen en hij schreef een uitgebreide brief aan Anna. Hij vroeg haar om nog een kwartaal geduld te hebben zodat hij zijn pedagogische plannen kon realiseren. Het nonnenklooster, dat hij hiervoor verbouwd had, was in januari 1799 zover ingericht dat de eerste kinderen konden komen. Een maand later waren er al 62. Dag en nacht werkte Pestalozzi om zijn doel te kunnen bereiken. Hij wilde als een vader de school regeren. Prof. dr. Gerhard Kuhlemann schrijft dat Pestalozzi drie belangrijke aspecten beoogde als hij schreef over het opvoeden door een vader. Een vader moet zijn kind goed verzorgen, maar

daarnaast ook vertrouwen opbouwen en in de derde plaats moraal aanleren. Daarbij zijn praten over en reflectie op de moraal fundamenteel.

Hoewel de plannen voor deze school oorspronkelijk leken te slagen, kwam ook hier kritiek op zijn werkwijze. Het weeshuis werd gesloten.

Burgdorf en Müchenbuchsee 1799 – 1804

Minister Stapfer had echter nog steeds vertrouwen in Pestalozzi en hij besloot tot de oprichting van een Helvetisch onderwijsseminarie. Dat seminarie had tot doel om leerkrachten op te leiden. Pestalozzi nam niet gelijk de leiding en wilde eerst het idee van een goede volksschool uitproberen. De minister gaf hem de mogelijkheid om dit in Burgdorf te doen. Hij mocht vrij wonen in het plaatselijke kasteel. De directeur van de kweekschool, Rudolf Fisscher die secretaris van de minister was geweest, nam ook daar zijn intrek in.

In juli 1799 begon Pestalozzi in het huis van een schoenmaker met 'goed onderwijs'. Volgens hem was dat onderwijs dat aansloot bij het leven van het kind. Het viel de schoenmaker op dat deze manier van onderwijs geven heel bijzonder was voor die tijd. Ook Johann Friedrich Herbart (1776 - 1841) heeft Pestalozzi daar ontmoet en zag in januari van het jaar 1800 hoe hij met de kinderen sprak. *'Hij zag ook dat ze blaadjes met ingekraste letters hadden. Die gebruikten ze om hun eigen schrift te verbeteren. En zesjarigen tekenden lijnen en cirkels op papier, terwijl Pestalozzi hen voortdurend toesprak en ondersteunde.'*

Het Burgdorfer instituut was er vooral voor de onderwijzersopleiding. Helaas werd directeur Fisscher ernstig ziek en overleed hij al kort na zijn aantreden in 1800. Hij was er niet in geslaagd een goede kweekschool op te richten maar wel een school voor arme oorlogsveteranen. Deze school was ook in het kasteel gevestigd. Toen zag Pestalozzi zijn kans schoon. Met hulp van de minister en zelfs met de hele regering achter zich, ontstond er een school, een pensioonaat en een kweekschool. In 1803 waren er honderd zestig leerlingen en twintig onderwijzers! En Pestalozzi was als een vader voor hen allemaal.

Een inwoner van Halle kwam in het kasteel van Burgdorf op bezoek en schreef over Pestalozzi: 'Hij maakt het kind met een warmte en voorzichtigheid zonder grenzen op dát opmerkzaam, wat het in de loop van de dag moet doen en laten, als het handelen wil, zoals Christus in Zijn omstandigheden handelen zou. Hij vraagt 's avonds met tederheid, met aandrang en met een nauwgezetheid zonder weerga, wat het van het beloofde gedaan en wat het daarvan nagelaten heeft. Hij vermaant en bidt, waarschuwt en wijst terecht, berispt en prijst zo innig, zo liefdevol, zo weemoedig, zo meeslepend, als men zelden hoort.'

Denken over onderwijs

Elke avond om 21.00 uur was er in Burgdorf een personeelsvergadering als reflectie op die dag. Men formuleerde onderwijsmethoden en langzaam aan ontstond een pedagogisch concept. Pestalozzi benadrukte dat onderwijs niet puur het inprenten van kennis is maar een kwestie van het ontwikkelen van hoofd, hart en handen. Hij noemde zijn methode *Pädagogik des Kopfes, des Herzens und der Hand*. Intellectueel onderwijs, zoals hij dat zelf noemde, is niet in staat om bij mensen het bewust worden van hun innerlijke waardigheid te ontwikkelen. Hij vond het belangrijk dat deze waardigheid wordt ontwikkeld omdat daardoor ook een godsbesef ontstaat. Pestalozzi stelde in zijn denken over onderwijs de liefde centraal. *‘Sie lehrt das Kind in allem Denken lieben und in aller Liebe denken.’*

Al vanaf het begin van zijn carrière had Pestalozzi oog voor het onderwijs aan zijn leerlingen. Op latere leeftijd uitte hij zich echter nadrukkelijker als onderwijsvernieuwer. Zijn denken over onderwijs had antropologische uitgangspunten. Arthur Meier Brühl (1934) schrijft hierover: *‘Uitgangspunt voor zijn antropologische gedachten is zijn overtuiging dat de mens wordt gekenmerkt door spanning en tegenspraak. De menselijke natuur heeft zeker twee kanten. Pestalozzi noemt die een ‘sensuele’ of ‘dierlijke’ kant en de andere kant is de ‘hogere’ natuur van de mens. De sensuele natuur is alles wat betreft het zelfbehoud van het individu en het behoud van de soort van de mensheid. De hogere natuur maakt wat de mens verheft boven het dier: de waarheid kennen, de liefde, geloof in God, luisteren naar je eigen geweten, etc.’*

Als je als opvoeder ingrijpt in het natuurlijke ontwikkelingsproces van een individu moet je dat wel heel bewust doen, zei Pestalozzi. De natuur bezorgt volgens hem alle voorwaarden voor het menselijk bestaan en wij hebben als opgave gekregen om onszelf op te voeden. De mens is dus niet alleen maar de uitkomst van een logische gebeurtenis maar een schepsel dat zijn eigen persoonlijkheid heeft gevormd op grond van de natuurlijke voorwaarden.

De opvoeder ondervindt volgens de Zwitserse pedagoog wel een stuk spanning. In het kiezen van zijn opvoedingsdoelen is de opvoeder niet volledig vrij. Hij moet zijn keuze bepalen uit mogelijkheden die ontleend zijn aan zijn ‘hogere natuur’. Pestalozzi noemt hiervoor onder andere het streven naar rechtvaardigheid, het zoeken naar waarheid en het streven naar waarachtigheid. Het gekozen doel ligt dus in de natuur zelf.

Deze visie paste Pestalozzi direct toe in de dagelijkse opvoeding en het onderwijs. De doelen en middelen moeten uit de natuur worden afgeleid. Zo kon hij zeggen dat hij zijn opvoedingsmethode niet zelf had bedacht, maar ‘gevonden’ in de natuur.

Aan de natuur ontleende Pestalozzi ook zijn idee dat oefenen belangrijk is en het beste gaat in het leven van elke dag. De menselijke organen streven ernaar zich te ontvouwen: ogen willen zien, oren willen horen, voeten willen lopen, het hart wil geloven en liefhebben, de geest wil denken. Om aan te sluiten bij de natuurlijke ontwikkeling van het kind moet je dit wel serieus nemen. Een leerkracht die rekening houdt met dit natuurlijke streven werkt anders dan een leerkracht die de leerlingen van alles tegen hun zin wil aanleren. Een natuurlijke benadering bestaat volgens Pestalozzi in het ontwikkelen van kennis door het voeren van een onderwijsleergesprek. Daarnaast door goed te luisteren naar wat de leerlingen op dat moment bezighoudt. Ten slotte hoort daar het werken op hun eigen ontwikkelingsniveau bij.

Hoofd, hart en handen

Volgens Brühl verdeelde Pestalozzi de natuurlijke krachten in intellectuele, ethische en fysieke krachten. Symbolisch worden ze vergeleken met de functies van hoofd, hart en handen. Het accent op de harmonische ontwikkeling van die functies is bijna synoniem geworden voor het complete denken van Pestalozzi. Bij de functies van het hoofd dacht hij aan alle intellectuele en geestelijke vermogens, zoals denken, waarneming, geheugen, voorstellingsvermogens. Bij de functies van het hart ging het hem niet alleen om de ontwikkeling van het gevoelsleven, maar ook om vermogens als liefhebben, geloven, vertrouwen, het ervaren van zin en dankbaarheid, en het ontwikkelen van het geweten.

De intellectuele en fysieke capaciteiten, zo stelde Pestalozzi, zijn ondergeschikt aan die van het hart. Iedere leerkracht moet dus dat hart aanspreken. Als je wilt leren, moet je beginnen je te verwonderen over de Schepper. Daarbij past eerbied en opgewektheid.

Die opgewektheid bereikte hij bij de kinderen in Burgdorf. Zij gingen, tot verbazing van veel van zijn collega's, met plezier naar school. De vakken taal, tekenen, schrijven, rekenen en meten waren de voornaamste onderdelen van het onderwijs daar, maar voor Pestalozzi was de natuur het eerste en het laatste schoolboek. Zijn ideeën over onderwijs beschreef hij in deze tijd in *Wie Gertrud Ihre kindern lernt*. Ook via lezingen verspreidde hij zijn ideeën.

De fabel van de oude olifant

Hij was gewoon niet de slimste van zijn generatie, maar hij had wel een goede naam onder de dieren. Hij bezat namelijk een klein land. Daarom vroegen de dieren van het grote land: 'Word onze koning!' Eerst wilde hij niet en zei: 'Ik wil bij mijn eigen dieren leven en sterven.' Maar ook die zeiden: 'Neem de eer aan en word koning.'

Uiteindelijk deed hij het, maar het resultaat was: de dieren van het oude land verloren een leider, over wie zij tevreden waren, en de dieren van het nieuwe land kregen een koning, over wie ze ontevreden waren.

Het oude dier was te eenvoudig voor een groot koninkrijk. In zijn nieuwe koninkrijk was hij niet in staat tegelijk zijn oude woud zo netjes en zorgvuldig te onderhouden zoals hij eerder had gedaan.

(Vertaling en bewerking: G.J. Beunk)

De ontplooiing in Yverdon 1805 - 1825

Na enkele omzwervingen vond Pestalozzi in Yverdon een instituut, dat het karakter van een kostschool had. Dat sprak hem wel aan en hij vestigde zich definitief in het Franstalige deel van Zwitserland. Veel mensen waren onder de indruk van zijn principes en stuurden hun kinderen. Zo werd dit instituut een groot gezin, eerst met zo'n zeventig en later zelfs met honderdvijftig leerlingen tussen zeven en vijftien jaar. Ze kwamen uit Frankrijk, Engeland, Amerika en Rusland. Daaruit blijkt dat hij internationaal naam maakte als pedagoog. Een teken daarvan is ook dat de Pruisische regering in 1810 de zogenaamde Elèven (stagiaires in het onderwijs) naar Yverdon stuurde. Zij moesten zich de opvoedings- en onderwijsmethoden van Pestalozzi eigen maken om later mee te werken aan de hervorming van het onderwijs in Pruisen.

Pestalozzi was van half zes 's morgens tot negen uur 's avonds bezig met opvoeden. Er werd gewandeld en men hield gezellige bijeenkomsten, er werd gespeeld en men hield feesten. Dat lijkt ontspannen, maar ook dit werd gepland en voorbereid. Daarnaast werkte hij heel intensief aan de intellectuele ontwikkeling van de leerlingen. De pedagogiek ontstond vanuit vriendelijkheid en zachtheid. Als een leerling zich misdroeg, moest de onderwijzer hem eerst onder vier ogen straffen. Pas als het vaker gebeurde waren alle leerlingen daarbij.

In zijn boek *Pestalozzi* schrijft de hierboven genoemde pedagoog J.H. Huijts (1927) over de zogenaamde wekschouw (een soort bezinning) die aansloot bij de godsdienstlessen. Elke dag hield Pestalozzi een toespraak over allerlei normen en waarden. Hij deed dat vooral vanuit een actuele situatie van die dag. Er werd niet lichamelijk gestraft behalve bij hoge uitzondering door hem zelf. Toen de inspectie na een bezoek aan het instituut een rapport maakte, stond daarin dat die pedagogische aanpak overgenomen zou moeten worden door alle scholen van Zwitserland.

In 1809 wilde Pestalozzi zijn instituut uitbreiden tot een middelpunt van opvoedingshervormingen: een zogenaamd nationaal opvoedingssysteem. Hij benaderde de Zwitserse regering en er kwam een groot inspectieonderzoek.

Pestalozzi-Stiftung te Hamburg (DLD)

De inspecteur schreef een uitgebreid rapport. Daarin roemde hij de visie van Pestalozzi (met name bij tekenen en kunst en rekenen), maar er was ook scherpe kritiek op de stelligheid van de mathematica. Niet alles is evident, was de stelling van de inspecteur. Er was waardering voor de religieus-zedelijke vorming. Daarnaast sprak het rapport in het algemeen over een goed onderwijsinstituut. De uitvoering van de tekenlessen werden bekritiseerd, maar de rekenlessen geprezen. Kunstzinnige vorming kreeg veel bijval, maar bewegingsonderwijs werd veel te weinig beoefend. De eindconclusie was dat er heel veel goed was, maar dat men deze manier van werken niet overal kon overnemen omdat het instituut een heel eigen plaats innam.

Door onderlinge conflicten kwam de school uiteindelijk onder druk te staan. Weliswaar droomde Pestalozzi ervan dat zijn kleinzoon zijn pedagogisch werk in Yverdon zou voortzetten, maar die droom kwam niet uit. In 1825 werd ook deze schepping van Pestalozzi gesloten.

Pestalozzi's Schwanengesang 1825 – 1827

Pestalozzi ging terug naar het huis, dat hij voor Anna en zichzelf gebouwd had. Toen hij weer op de Neuhof woonde, pakte hij het schrijven direct op. Nog in zijn tachtigste levensjaar werd hij benoemd tot voorzitter van het

Helvetische Gesellschaft te Schinznach. In april 1826 hield hij nog een lange rede waarin bleek dat de sterke verbondenheid tussen economie, politiek en opvoeding ook toen nog zijn volle interesse had.

Zijn gezondheid ging achteruit. Op 15 februari 1827 bracht men hem naar Brugg om dichter bij een goede arts te zijn, maar hij overleed twee dagen later. Iemand schreef dat hij een gelaatsuitdrukking had als iemand die uit een diepe slaap ontwaakt was en glimlachend zijn mond wilde openen om zijn kinderen een aangename droom te vertellen. In die strenge winter van 1827 was er een dik pak sneeuw gevallen en daardoor werd zijn dood pas later bekend in Aarau en Zürich. Alleen de naaste familie, een paar leerlingen en enkele bewoners van de omliggende dorpen konden de begrafenis bijwonen. Onderwijzers droegen de kist en begroeven het stoffelijk overschot in de schoot der aarde onder massa's sneeuw.

Op het Pestalozzimonument te Birr staat:

Heinrich Pestalozzi

*Retter der Armen im Neuhof,
Prediger des Volkes in Lienhard und Gertrud,
Zu Stans Vater der Waisen,
Zu Burgdorf und Münchenbuchsee
Gründer der neuen Volksschule,
Zu Iferten Erzieher der Menschheit,
Mensch, Christ, Bürger,
Alles für Andere, für sich Nichts.
Segen seinem Namen!*

Ten slotte

Pestalozzi was een pedagoog die veel heeft gegeven voor en aan anderen, maar die niet altijd begrepen werd. Dat kwam onder andere door de boeken die hij schreef. Hij was zo'n groot idealist dat hij de invloed van de opvoeding op het kind soms overschatte. Bovendien vond hij het lastig om zijn gedachten op papier te krijgen, zodanig dat de lezer begreep wat hij bedoelde. Hij schreef veel moeilijke en lange zinnen, die ook na herhaaldelijk lezen niet altijd te begrijpen zijn. Daarbij gebruikte hij woorden die hij zelf had bedacht. Je moet je dus goed in zijn gedachtegoed verdiepen om zijn boeken en brieven te gaan waarderen. Wel staan er voor iedereen herkenbare prachtige citaten in. Zo schreef hij bijvoorbeeld in *Lienhard und Gertrud* (1783): *'Het met zorg omgaan met het gevoel van de mens die men wil voorlichten, leren of begeleiden,*

is altijd het fundament voor alles wat men met die mens bereiken wil. Dit boek maakte hem op slag een beroemd schrijver en werd in veel landen uitgegeven.

Wat heeft Pestalozzi de pedagogiek nagelaten? Die vraag kan op meerdere manieren beantwoord worden. In Duitsland wordt hij de grondlegger van de pedagogiek genoemd. In Nederland was hij tot in de jaren zestig van de vorige eeuw een bekende pedagoog. Veel lerarenopleidingen besteedden aandacht aan zijn werk. Pestalozzi's *Pädagogik des Kopfes, des Herzens und der Hand* is in onze tijd nog steeds waardevol. Lesgeven is meer dan overdracht van lesstof. Vaardigheden mogen in het onderwijs niet ontbreken. Ook hedendaagse denkers over christelijk onderwijs onderschrijven zijn stelling dat wanneer we goed onderwijs geven we de leerling in het hart willen raken.

Het speciaal onderwijs kan zich nog steeds op Pestalozzi beroepen. In de instituten in Burgdorf en Yverdon had hij aparte klassen voor leerlingen met gehoorproblemen. Daarnaast had hij veel aandacht voor kinderen met leerproblemen en gedragsproblemen. De grondhouding bij elke vorm van onderwijs moet acceptatie zijn. Dat is wat hij bedoelt met: *‘Wenn es ein Ding gibt wobei die Liebe nicht fehlen darf, dann ist es die Erziehung des Kindes.’*

Hedendaagse pedagogen die zich verdiepen in de ideeën van Pestalozzi worden over de eeuwen heen uitgenodigd te reflecteren op zijn ideeën en die van henzelf. Hij schreef in zijn *Schwanengesang*: *‘Onderzoek alles, behoud het goede; en als er in uzelf wat beters gerijpt is, voeg dat erbij. Voeg, na wat ik u in deze bladzijden in waarheid en liefde probeerde mee te geven, in waarheid en liefde daaraan toe. En werp in ieder geval alle pogingen die ik in mijn leven heb gedaan niet weg als iets dat al is afgeschreven en dat er geen verder onderzoek zou nodig zijn.’*

Reflectievragen

1. *Kan het thema hoofd, hart en handen in onze tijd met al zijn innovatieve digitale middelen nog wel van betekenis zijn voor het onderwijs? Waarom wel of waarom niet?*
2. *Passend Onderwijs bestond in de tijd van Pestalozzi niet. Zou Pestalozzi een voorstander zijn geweest? Onderbouw je antwoord met feiten uit de loopbaan van deze pedagoog.*
3. *In zijn omgang met zijn leerlingen nam Pestalozzi duidelijk de vaderrol op zich. Toch benadrukt hij in zijn boeken de moederrol. Wat zou de mogelijke oorzaak hiervan zijn? Welke rol vind jij belangrijk en waarom?*
4. *Pestalozzi heeft tevergeefs meerdere pogingen gedaan om een staatspedagogiek te ontwikkelen. Vind jij het belangrijk, dat er een algemene*

pedagogiek komt? Zo nee, wat zijn je argumenten tegen? En zo ja, wat zijn dan voor jou de drie basisbegrippen in deze pedagogiek?

5. *Pestalozzi wilde altijd werken vanuit een natuurlijke invalshoek. Je zou kunnen zeggen: aansluiten bij de leerlingen. Vandaag doen we dat nog in het onderwijs. Wat kunnen we van Pestalozzi leren als het om natuurlijk leren gaat?*

Literatuur

Bakker, Nelleke, Noordman, Jan, & Rietveld-van Wingerden, Marjoke (2010). *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland, Idee en praktijk 1500-2000*. Assen: Koninklijke Van Gorcum BV.

Huijts, Johs. H. (1927). *Johann Heinrich Pestalozzi, de avondstond van een kluizenaar en hoe Geertrui haar kinderen onderwijst*. Rotterdam: Brusse's uitgeverijmaatschappij.

Kobelt, Adrian, e.a. (1996). *Auf den Spuren Pestalozzis: Stationen seines Lebens*. Zürich: Werd Verlag.

Pestalozzi, Johann Heinrich (1927-1996). *Pestalozi's Sämtliche Werke (PSW)*. Kritische Gesamtausgabe von Pestalozzis Werken und Briefen. Begründet von Buchenau, Arthur, Spranger, Eduard, Stettbacher, Hans. Berlin und Zürich (PSW 1-29)

Schifferli, Dagmar, Klaas Meilier, Brigitta (1996). *Meine getreue Schulthess*. Zürich: Werd Verlag.

<http://www.neuhof.org/>